

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

Munkásság és oral history¹

Az 1945 utáni időszak egyéni és kollektív emlékezete tabukkal, elfojtásokkal terhelt. Ezt nemcsak a nyilvános társadalmi diskurzusban folyó, 1956 körül újra és újra kirobbanó viták mutatják, hanem az is, hogy az emberek nagy része nem tud mit kezdeni a szocialista időszakra vonatkozó emlékeivel. Az 1989 után villámsebességgel átírt önéletrajzok persze nem oldhatják meg azt a problémát, hogy ma az embereknek nem illik szembenézniük múltjuknak azokkal az eseményeivel, amelyek valamilyen formában politikailag kötődtek az elmúlt rendszerhez. Ma például egy életútinterjúban arról kérdezni, miért lett valaki annak idején párttag, egyenesen szalonképtelen. A rendszerváltás éveiben sok ember szembesült azzal, hogy a Kádár-korszak hétköznapi embereit úgy ábrázolták, mint akik részt vettek 1956 emlékének „össz nemzeti elfojtásában”, és ezért cserébe élvezhették a Kádár-rendszer fridsiderszocializmusának adományait.²

A rendszerváltás időszakában a visszaemlékezők szívesen mondták el olyan eseményekkel kapcsolatos történeteiket, amelyek a szocialista időszakban tabunak számítottak (például 1956-os forradalom, kitelepítés, hadifogság). A kutatók is elsősorban azokat a levéltári forrásokat igyekeztek feltárni, amelyek korábban nem voltak kutathatók. Azonban a levéltári forrásokban a munkások és munkásnők csak igen ritkán és általában makroszintű összefoglalókban jelennek meg, életvitelük, mindennapi tevékenységük írásosan alig-alig dokumentált. Amíg az értelmiségiek írászatalfiókjában gyakran lapul egy kiadatlan emlékirat, addig a munká-

¹ A tanulmány az OTKA T 49 595 számú kutatása keretében készült.

² Ezzel kapcsolatos a német társadalomtörténetben már igen régi konszenzus-modell: Sigrid MEUSCHEL: *Legitimation und Parteiherrschaft: zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR 1945–1989*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1992.

sok között ritka kivétel az, aki írásos formába igyekszik önteni emlékeit.

Az ipari munkásokkal szembeni szerepelvárásokhoz nem tartozik hozzá, hogy saját történeteiket írásosan reprezentálják. Eszerint a „nem értelmiségiek”, a „munkások” vagy „parasztok” emlékezete a szerepelvárásokból fakadóan nem áll össze egységes múlttá, emlékeik esetlegesek, montázszerűek, nincsenek kész történeteik. A munkások többnyire szakokban, nem pedig írásban adják tovább emlékeiket. A társadalmi elvárások szerint mindennapi emlékeik nem annyira fontosak, hogy részei legyenek a kollektív emlékezetnek. Ezzel szemben a szakmai diskurzusban történetüket igencsak „sajátosnak” tartják, ami természetesen nem idegen a mikrotörténeti megközelítéstől, amely éppen a „sajátos” történeteket állítja vizsgálódásai középpontjába. Az 1990-es évek közepén kezdődtek el olyan, munkásokkal foglalkozó társadalomtörténeti kutatások, amelyek addig elhanyagolt forráscsoportok bevonásával, a társadalomtudományok (antropológia, etnográfia) módszereinek alkalmazásával már interpretatív alapon foglalkoztak e társadalmi csoportot érintő kérdésekkel a szocialista időszakra vonatkozóan is.³

Lutz Niethammer visszaemlékezésében hangsúlyozza: *oral historikusként* gyakran tapasztalta azt, hogy az emberek élettörténetüket szívesen szerkesztik olyan keretbe, amelyben a köztörténeti narratíva elvárásainak megfelelően a 20. század nagy történelmi eseményeihez igazítva dramatizálhatják életüket.⁴ Büszkék rá, hogy az „átmentett hagyomány” vagy a „szerencsés véletlenek sorozata” segítette őket. Ezek az elbeszélések inkább tipikusak, mint egyediek. Ám amikor az interjúalanyok az elbeszélés sodrában „elfeledkeznek” arról, hogy megfeleljenek a köztörténeti narratíváknak, akár csak egy-egy történettöredék, morzsányi elbeszélés erejéig is, akkor más típusú történeteket beszélnek el. Ezeknek a történeteknek a segítségével érthetőbbé tehető, hogy a normatív rendszerre hivatkozó uralmi viszonyok között, más modellben a diktatúrában, miként volt lehetséges, hogy az egyes emberek ne egy típust képviseljenek, hanem életútjukat sajátosként és egyediként ábrázolják.

³ A történeti antropológia mint módszer alkalmazhatóságáról lásd *Történeti antropológia: az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai*. Szerk.: HOFER Tamás. MTA Néprajzi kutatócsoport, Budapest, 1984; *Történeti antropológia: módszertani írások és esettanulmányok*. Szerk.: SEBŐK Marcell. Replika Kör, Budapest, 2000; *Replika*, 1994/13–14., 1994/15–16.; KLANICZAY Gábor: Történeti antropológia. In: Uő: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990. 88–112.; GYÁNI Gábor: *Bérgazsárgya és nyomortelep*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1992; *Munkástörténet – munkásantropológia*. Szerk.: HORVÁTH Sándor–PETHŐ László–TÓTH Eszter Zsófia. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.

⁴ Lutz NIETHAMMER: *Ego-Histoire? und andere Erinnerungs-Versuche*. Böhlau Verlag, Wien, 2002. 108.

Nemzetközi kitekintés

A világ számos *oral history*-gyűjteménye közül az egyik legnagyobb és legrégebb az Egyesült Államokban található, a Columbia Egyetemen. Az 1948-ban alapított Columbia University Oral History Research Office történetének és gyűjtési tevékenységének rövid elemzésével végigkísérhetjük a módszertan változását is. Jelenleg a gyűjteményben több mint 8000 szalagra rögzített visszaemlékezés található, és több mint egymillió oldalnyi kézirat. Az első évtizedekben a gyűjtemény kutatói a történelmi személyiségek közül elsősorban a „híres” vagy valamilyen eseményben „fontos résztvevőnek” tartott személyekkel készítettek interjút. Manapság a gyűjtemény filozófiája már az, hogy az élettörténeteket, életutakat „konstrukcióként” kezelve, a „szubjektív” történetek elemzésével rávilágítsanak a társadalom „fejlődésére”. Így jobban elemezhetővé válik, hogy a történelem szereplői ma hogyan ábrázolják az egykori cselekedeteiket motiváló tényezőket, normákat, attitűdöket.⁵

Anne Eriksen a norvég *oral history* tudománytörténetét is bemutató tanulmányában hasonló fejlődési tendenciákat emelt ki. 1950-ben a Norsk Folkemuseumban még azzal a céllal hozták létre az Edvard Bull interjúira alapozott gyűjteményt, hogy a munkásokkal készített interjúk segítségével ábrázolják a norvég munkásosztály felemelkedésének folyamatát. Ezen interjúsorozat központi kérdése: hogyan zajlott mikroszinten a szakszervezetek szervezése? E folyamat mikroelemzését a „nemzet nagy történetének” és a munkásmozgalom történetének fontos kiegészítőjeként tartották számon.⁶ Ez a megközelítés az ötvenes-hatvanas évek magyarországi „munkásinterjúiban” is tetten érhető.

Yvette J. Kopljn az *oral history* kezdeteiről szólva azt hangsúlyozta, hogy az interjúk készítői eleinte teljesen elutasították az interjúknak mint szövegeknek a vizsgálatát nyelvi és jelentésbeli szempontból, és a beszélgetések leirataiból kihagyták az interjúkészítés körülményeit, az interjúalany gesztusait, nem jelölték a szövegben, ha az interjúalany szünetet tartott.⁷ Az interjúkészítők főleg arra törekedtek, hogy elmeséltessék az emberekkel a múltat, ahogy „az tényleg volt”. Így az interjúk leiratai

⁵ www.columbia.edu/cu/libraries/indiv/oral

⁶ Anne ERIKSEN: Autobiographies, an Oral Source – to what? In: *Working Class Culture. An International Symposium*. September 1986. Eds: Brigitta SKARIN FRYKMAN–Elisabeth TEGNER. Department of Ethnology. University of Gothenburg, Göteborg, 1989. 278–279.

⁷ Yvette J. KOPLJN: The Oral History Interview in a Cross Cultural Setting. An Analysis of its Linguistic, Social and Ideological Structure. In: *Narrative and Genre*. Eds: Mary CHAMBERLAIN–Paul THOMPSON. London–New York, 1998. 142–159.

korán írásos forrásokká váltak, amelyek a készítőik szándéka szerint a hitelesség szempontjából ugyanolyan értékűek lettek, mint az írásos források. Az *oral history* fejlődésének következő állomása az volt, amikor az interjú már nem mint leírást, hanem mint kulturális, társadalmi, pszichológiai konstrukciót kezdték értelmezni. Vállalták, hogy az interjúkból nem rakható össze egy nagy objektív történet, hanem egymás mellett élnek az egyes interjúalanyok által elbeszélte szubjektív történetek.⁸ A következő lépésnek azt lehet tartani, amikor – kötődve a nyelvi fordulathoz (*linguistic turn*) – nyelvtanilag is elkezdtek elemezni az interjúszövegeket.⁹ Ilyen eljárás például a megkérdezett személy nyelvhasználatának és stílusának elemzése, annak vizsgálata, hogy mi a normák, az interjúalannyal szembeni elvárások szerepe az interjúszövegek megkonstruálásában.¹⁰

Ez utóbbi elméleti megalapozottsággal végzett kutatások garmadájából néhány példa: T. G. Ashplant, munkásokkal készített interjúk alapján, a történetmesélés sajátosságait vizsgálja: az interjúalanyai által elmesélt történetformálási módszerek közül elemzi az anekdotát, az elmesélt történetekben a paródia, a dramaturgia és a sorrend szerepét.¹¹ Részben a dramaturgia vizsgálatához folyamodik egy olyan másik módszer is, amelyet a Lutz Niethammer vezetett nyugatnémet kutatócsoport alkalmazott az NDK összeomlása előtt az ottani iparvárosokban készített interjúk során. Az interjúkészítők nemcsak az interjúalanyok igazságaival ismertetik meg olvasóikat, hanem az interjúzás folyamatával is. Nagy figyelmet szenteltek az interjúalanyok kulcsélményeinek, amelyekből kibontják az életút-elbeszélésüket, legyen az akár egy szerelmi történet, egy pártfunkcionárius lányának nyugatra szökése, vagy az interjúalany emlékezetnek olyan furcsa sajátossága, hogy dátumokra egyáltalán nem emlékszik. A kész szöveget elolvastatták egyes interjúalanyokkal, így az olvasó megtudhatja, hogy ők miként kommentálják saját gondolataikat. A kutatócsoport tagjai elsősorban magnóval rögzítették a beszélgetéseket. Ha az interjúalanyok arra kérték őket, hogy kapcsolják ki a magnót, ezt jelezték a szövegelemzésnél és külön megvizsgálták (az emiatt jegyzeteléssel rögzített szöveg alapján), vajon miért kérték

⁸ Ezen irányzat alapműve: Paul THOMPSON: *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford University Press, Oxford–New York, 1978.

⁹ Itt nem a szöveges vagy egyéb források „tartalmát”, hanem azok megformálását, közvetett jelentését, stílusát vizsgálják. Nem az az érdekes, amit mondanak, hanem ahogyan mondják. Részletesebben lásd KISANTAL Tamás–SZEKERÉNYI Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 413–442.

¹⁰ Yvette J. KOPLIN: i. m. 142–159.

¹¹ *Narrative and Genre*. I. m. 99–114.

ezt.¹² Szintén az interjú társadalmi környezetének vizsgálatát szorgalmazta Alessandro Portelli 1981-ben: véleménye szerint az interjúkészítők nem csak azt írják le, amit a beszélő mond, hanem jelezzék a szövegben az intonációt, a beszéd sebességét, a hangszín változásait, a testbeszédet is. Tonkin a beszédhelyzet vizsgálatának fontosságát ekképpen fogalmazta meg: „Az emlékezés és a mesélés maga esemény, nem csak az események leírása.”¹³ Az *oral history*-interjúk nyelvi megformáltságához is kapcsolhatóak azok a társadalmi nem (gender) központú elemzések, amelyek a férfiak és nők nyelvhasználati különbségeit állítják az elemzés középpontjába.¹⁴

A munkásság önképének változását először E. P. Thompson kezdte vizsgálni. A munkássághoz tartozókat egy olyan csoport tagjaiként elemezte, amelyben nem a termelési viszonyoknak, a munkamegosztás módjának elemzésére irányul a kutatás, hanem arra, hogyan alakul ki a csoporthoz tartozók identitása, és ez milyen intézményekhez kötődik.¹⁵ Ám az E. P. Thompson munkája nyomán beindult munkásságkutatások eleinte kevésbé foglalkoztak a munkásnők helyével.¹⁶ A munkásnők eleinte már csak azért sem kerültek a kutatók érdeklődésének középpontjába, mert alig vehették ki részüket az érdekérvényesítő tevékenységből. Gyakran ábrázolták úgy a munkáscsaládokat, hogy a nő fő feladata a reprodukciós munkák elvégzése. Ebben az értelmezési keretben a nő munkavállalásának egyetlen motivációja a megélhetési kényszer. A férfi, „a valódi kenyérkereső” előtt egész élete folyamán célként lebeg, hogy az asszonynak ne kelljen munkát vállalnia, és csak a reprodukciós munkákkal foglalkozzon.¹⁷

A nagyiparban munkát vállaló képzetlen női munkások társadalomtörténetét mindazonáltal többen is elemezték. Luz Gabriela Arangonak a kolumbiai textilmunkásnőkkel foglalkozó tanulmánya életútinterjúk segítségével vizsgálta a munkásnők választásait befolyásoló értéke-

¹² Lutz NIETHAMMER—Alexander VON PLATO—Dorothee WIERLING: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. Rowohlt, Berlin, 1991.

¹³ *Narrative and Genre*. I. m. 143., 148.

¹⁴ Joan SWAN: *Ways of Speaking*. In: *Imagining Women. Cultural Representations and Gender*. Polity Press—Open University, Cambridge, 1992. 56–67.; Deborah TANNEN: *Gender and Discourse*. Oxford University Press, Oxford—New York, 1994.

¹⁵ E. P. THOMPSON: *The Making of English Working Class*. London, Gollancz, 1963. A munkásságkutatásról szóló kutatásokat röviden összefoglalja Bódy Zsombor: *Egy bérharc dramaturgiája*. In: *Munkástörténet – munkásantropológia*. I. m. 37–38.

¹⁶ E. P. Thompson munkáját *gender* szempontból elemzi: Joan Wallach SCOTT: *Gender and the Politics of History*. Columbia University Press, New York, 1999.

¹⁷ Elizabeth ROBERTS: *Women and Families. An Oral History, 1940–1970*. Blackwell, Oxford—Cambridge, 1995. 115.

ket.¹⁸ Tanulmányában több munkásnő-generáció életútját elemezve kiemelte, hogy az 1920–1930-as években munkát vállalók a család és a katolicizmus nyújtotta értékeket ábrázolják pozitívként, és számukra dolgozó nőként megoldhatatlan konfliktust jelentett az anyaság és a munka összeegyeztetése. Ezért akik a munka mellett döntöttek, inkább nem alapítottak családot. Ezzel szemben a fiatalabb generációkhoz tartozó nők megpróbálták összeegyeztetni a munkavállalást és a családalapítást, de ez azzal járt, hogy az ő életükben a modernizáció hatására már sokkal kisebb szerepe van a vallásos életvitelnek, és a családi munkamegosztást sokkal racionálisabb alapokon próbálják megszervezni, mint elődeik.

Egy tanulmánykötet, amelynek szerzői az amerikai munkásnők mindennapi küzdelmeit vizsgálják, képet ad arról, hogyan hat a nagyipari munkakörnyezet az egyénekre, s azok a munka során milyen túlélési stratégiákat és érdekvédelmi szervezeteket alakítanak ki; bemutatja a nők családban hasznosított életvezetési mintáit is, cáfolva azt a sztereotípiát, hogy a női munkások gyengék és alkalmatlanok saját érdekképviseletük megszervezésére, főnökükkel szemben ellenállási technikák kifejlesztésére. A német történetírásban ma már külön irányzatnak számító *Biographieforschung*, vagyis életút kutatás egyik alapműve is munkások és munkásnők életút-elbeszéléseit tartalmazza. Bettina Dausien és Peter Alheit művének érdekes része, amikor az *Arbeitsleben–Lebensarbeit* című fejezetben, négy munkással készített interjú mélyrétegeit elemezve, árnyalt kép bontakozik ki arról, hogyan viszonyulnak a megkérdezettek a munkához, mit jelent számukra a „munka” fogalma. A szerzők saját interpretációikat az elemzett interjúkkal párhuzamosan közlik, ezáltal biztosítva a többszörös nézőpont érvényesülését az elbeszélésben.¹⁹

A lezárult, de időben mégis közeli „szocialista időszak” más országok – elsősorban Németország – történettudománya számára ma már nem csak abból a szempontból jelent kihívást, hogy a „politika boszorkánykonyháiban” lezajló folyamatokat feltárja. Az emberek egymás közti kapcsolatait és a hatalom mindennapokat befolyásolni szándékozó törekvései állnak azoknak a tanulmányoknak a középpontjában, amelyek

¹⁸ Luz Gabriela ARANGO: Religion, Family, and Industry in the Transmission of Values: The Case of Women Textile Workers in Antioquia, Columbia. In: *International Yearbook of Oral History and Life Stories*. Vol. II. 1993. Between Generations. Family Models, Myths and Memories. Eds: Daniel BERTAUX–Paul THOMPSON. Oxford University Press, New York–Oxford, 1993. 51–69.

¹⁹ *My Troubles are Going to Have Trouble with Me. Everyday Trials and Triumphs of Women Workers*. Eds: Karen BRODKIN SACKS–Dorothy REMY. Rutgers University Press, New Brunswick–New Jersey, 1989; Peter ALHEIT–Bettina DAUSIEN: *Arbeitsleben. Eine qualitative Untersuchung von Arbeiterlebensgeschichten*. Campus, Frankfurt am Main–New York, 1985.

az NDK mindennapjainak történetéről születtek. A mikrotörténeti nézőpont e kutatásokban nem azért jelent újdonságot, mert a forrásokból elemezni lehet „a mindennapok átpolitizáltságát”, így leszűkítve az értelmezési kereteket a „fent” (a hatalom) és a „lent” (a hétköznapi ellenállás, az alternatív életvilágok) vizsgálatára. Az elemzések jelentős része inkább arra irányul, hogyan éltek meg az emberek a szocialista időszak mindennapjait, miként alkalmazkodtak azokhoz a körülményekhez, amelyeket az állam teremtett számukra, vagy hogyan változtak meg egymás közti kapcsolataik az új körülmények hatására.²⁰

Azok számára, akik munkásnőkkel készítenek életútinterjúkat, különösen inspirálóak lehetnek azok a kötetek, amelyek az NDK-s korszak gyári munkásnőinek történeteit elemzik társadalom- és megéleltörténeti szempontból (*Sozial- und Erfahrungsgeschichte*). Petra Clemens egy egykori keletnémet iparvárosban, Forstban élő textilmunkásnők elbeszéléseit elemezte. A visszaemlékezések alapján a szerző ábrázolja, hogyan éltek meg a munkásnők a két Németország egyesülését, a textilipar széthullását, valamint milyen tényezők játszanak szerepet abban, hogy nosztalgiával gondoljanak vissza az NDK-s időkre. A forsti múzeumban rendezett kiállítás szervezői kísérletet tettek arra, hogy az életútinterjúk, az NDK-s időszakban készült hivatalos és magánfényképek alapján több nézőpontból ábrázolják a textilmunkásnők életútját és munkakörülményeit.²¹ A szocialista időszakban a munkásnők a propaganda szerint két privilegizált csoporthoz is tartoztak: munkások voltak a munkásállamban, és a férfikkal egyenjogúak. Mindennapi munkájuk során azonban gyakran ki voltak szolgáltatva férfi főnökeiknek, illetve egyszerre kellett ellátniuk családjukat és helyállni a munkahelyen. A nyugati szakirodalomban „kettős teherként” (*double burden, doppelte Vergesellschaftung*) ismert jelenség a szocialista időszak hivatalos beszédmódjában a „második műszak” elnevezést kapta. Bár sok újságcikk íródott arról, hogy a női egyenjogúság csak papíron valósult meg és nem

²⁰ Például: *Befremdlich anders: Leben in der DDR*. Hrsg: Evemarie BADSTÜBNER. Dietz, Berlin, 2000; *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Hrsg: Thomas LINDENBERGER. Böhlau, Köln–Weimar–Bécs, 1999; *Fortschritt, Norm und Eigensinn: Erkundungen im Alltag der DDR*. Hrsg: Andreas LUDWIG. Links, Berlin, 1999. Magyarul az új német társadalomtörténetiről lásd Ö. KOVÁCS József: Nyugati társadalomtörténeti szemle különös tekintettel a német történetírás eredményeire. In: *A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve*. Studia Miskolcinsula 3. Szerk.: BESSENYEI József, et al. Miskolc, 1999; ugyanez: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/tortenelel/atfogo/studia3/html/okovacs.htm>

²¹ Petra CLEMENS: *Die aus der Tuchbude. Alltag und Lebensgeschichten Forster Textilarbeiterinnen*. Waxmann, Berlin–Münster, 1998; Uő: *Bilder zur Erinnerung. Aus dem VEB Forster Tuchfabriken. Eine Ausstellung im Brandenburgischer Textilmuseum Forst ud an Fabrikfassaden in der Stadt*. 2000. július 14–október 29.

a mindennapokban, továbbra is elsősorban a nők feladatának tartották a háztartási munkát és a gyermeknevelést. Annegret Schüle a Lipcsei Pamutfonógyár (*Leipziger Baumwollspinnerei*) munkásnőiről írott könyvében az egykor ott dolgozó munkásnőkkel készített életútinterjúi alapján arra a következtetésre jutott, hogy az NDK társadalma, noha a hivatalos beszédmódban a nők egyenjogúságát hirdette, patriarchális társadalom maradt.²² A szerző a munkásnők több generációjának képviselőivel is készített életútinterjúkat. Az idősebb generációhoz tartozók úgy ábrázolták önmagukat, mintha az lett volna a feladatuk a gyáron belül, hogy a fiatalabb nemzedékhez tartozókat – édesanyjukként – megneveljék, míg a fiatalabbak a nekik kiosztott lányszerepet már nem szívesen fogadták el. Szemben az idősebbekkel, akiknek életlehetőségeit megnehezítette, hogy a háború alatt voltak fiatal lányok, nem tudtak továbbtanulni, és csak a textiliparban sikerült elhelyezkedniük, a fiatalabb generációhoz tartozók úgy ábrázolták, hogy számukra már sokkal nyitottabb volt a világ, és nem kényszer hatására vállaltak a textiliparban munkát. Annegret Schüle a munkásnők gyáron belüli érdekérvényesítési lehetőségeiről szólva hangsúlyozza, hogy interjúalanyai gyakran beszéltek azokról a konfliktusokról, amelyek a segédmunkásnők és a szerelők között robbantak ki. A férfiuralom a gyári mindennapokban elsősorban azt jelentette, hogy a férfiak szerint a munkásnők, éppen női mivoltuk okán, eleve képtelenek megérteni a gépek működését; emellett sokkal inkább az érzelmek vezérlik őket, nem racionálisan gondolkoznak.

Hogyan interjúztak munkásokkal Magyarországon 1945 után?

A magyarországi néprajz faluközpontú irányultsága miatt számtalan „paraszt-visszaemlékezőt” buzdítottak már arra, hogy élettörténetét papírra vesse.²³ Az ipari munkásokkal többnyire csak üzemszociológiai vizsgálatok esetében készítették interjúkat.²⁴ Ezek nem életútinterjúk

²² Annegret SCHÜLE: „Die Spinne”. *Die Erfahrungsgeschichte weiblicher Industriearbeit im VEB Leipziger Baumwollspinnerei*. Leipziger Universitätsverlag GmbH, Leipzig, 2001.

²³ A sok, paraszti visszaemlékezésen alapuló kötet közül csak példaképpen: „Emlékiül hagyom”... Szerk.: HOPPÁL Mihály–KÜLLÖS Imola–MANGA János. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1974; CSALOG Zsolt: *Parasztregény*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. – A néprajzosok a kiemelkedő elbeszélőtehetségeket buzdítják írásra, így az ő életút-elbeszéléseiken keresztül ismerhetjük meg világukat. Lásd például Nagy Olga felfedezettjeit, Győri Klára és Kocsis Rózi írásait.

²⁴ Például HÉTHY Lajos–MAKÓ Csaba: *Munkásmagartások és gazdasági szervezet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

voltak, hanem többnyire kérdőíves vizsgálatok. A makroszociológiai irányultságú interjúkat a vizsgálat befejeztével kódolták, így az egyes emberek megélt tapasztalatait elsősorban a makrostatisztikai elemzések alátámasztására, vagy egyes tézisek mellé biggyesztett illusztrációként használták. Az 1960-as évek végétől Kemény István vezetésével folytak olyan kutatások, amelyekben a szerző a munkásokkal elkészített interjúkat nemcsak nyersanyagként használta fel, hanem egy az egyben idézte is a munkások gondolatait a tanulmányaiban. Kutatásának célja – akárcsak korabeli szegénység- és cigányságkutatásaié – a valóság feltárása volt szociológiai értelemben: hogyan élnek a munkások a munkásállamban.²⁵ Kemény István a munkásokról szóló könyvét a szegénységgel kapcsolatos felszólalása után, a Történettudományi Intézet megbízásából készítette, ám csakhamar emigrálnia kellett, mert emiatt végleg eltiltották minden kutatási és publikálási lehetőségtől.²⁶ A Kemény István-féle iskolából többen készítettek munkásokkal interjúkat, közülük talán Csalog Zsolt neve a legismertebb. Akárcsak mestere, Kemény István, Csalog is azt ábrázolta munkásinterjúiban, hogy a munkások helyzete elkeserítő a „munkásállamban”. Egyik interjúalányának elbeszéléseit az alkoholizmus élményei köré szerkesztette meg; a másik elbeszélő kulcsélménye a hiány volt: annak az élménynek a hiánya, hogy láthatta volna a tengert.²⁷ A kor szociológusainak az a vágya, hogy a munkások valódi mindennapjait feltárják, egészen az 1970-es évek végéig élt. A *Mozgó Világ* még akkor is közölt fiatal szerzők tollából munkásokkal készített, interjúkon alapuló, szociografikus írásokat.

A *Magyarország felfedezése* könyvsorozat 1970-es újraindításával teret adott munkásokkal foglalkozó szociográfiai műveknek is, amelyeknek azonban erősen meg kellett felelniük a hivatalos elvárásoknak.²⁸ Ezek közül talán a legnagyobb visszhangot László-Bencsik Sándor *Történelem alulnézetben* című munkája váltotta ki (még színpadi mű is készült belőle), s nem véletlenül: a könyv egy szocialista brigádról és tagjairól szól, a szocialista államban pedig kulcsfontosságúnak számított, hogy olyan szociográfia lásson napvilágot, amelyben egy szocialista brigád igazi szocialista közösséggé formálódik.²⁹ A könyv üzenete az volt az olvasó szá-

²⁵ KEMÉNY István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a 70-es évek elején*. VITA, Budapest, 1990.

²⁶ KEMÉNY István: *Közéről s távolból*. Csizmadia Ervin interjúja. Budapest, 1991. 179–189.

²⁷ CSALOG Zsolt: *A tengert akartam látni*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 275–423.

²⁸ HALMOS Ferenc: *Illő alázattal*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978; MOLDOVA György: *Tisztelet Komlósnak*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971.

²⁹ LÁSZLÓ-BENCSIK Sándor: *Történelem alulnézetben*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973. A könyv fogadtatásáról lásd például MEGYESI Gusztáv: Milyen kalapács. László-Bencsik Sándor hatvanesztendő.

mára, hogy bár vannak még hibák, szélsőséges megnyilvánulások, az emberek alapjában nevelhetők, szocialista emberré formálhatók. A kötetnek majdnem a felét a szocialista brigád 14 tagjával készített életútinterjúk alkotják. A szerző az életút-elbeszéléseket egységes életúttá szerkesztette össze, kérdéseit kihagyva. Mindegyik szereplőről miniportrét készített, így az olvasó az elbeszélő szemszögéből ismerheti meg az interjúalanyokat. Mivel minden egyes brigádtag életútja megismerhető, így színes, eleven kép áll össze arról, milyen különböző életút-stratégiákat alkalmaztak még az egy munkahelyen, egy szocialista brigádban dolgozók is.

A történészek Magyarországon többnyire akkor szoktak életútinterjúkat készíteni munkásokkal, ha valamely, a köztörténet szempontjából fontosnak tartott esemény résztvevői, szemtanúi voltak. Ehhez hasonlóan az egykori Párttörténeti Intézet munkatársai által felvett visszaemlékezések olyan munkásoktól származtak, akik az akkor igen fontosnak tartott munkásmozgalom-történet szempontjából megőrzésre érdemesnek és a kollektív nemzeti emlékezetbe beemelőnek ítélt cselekedeteket vittek végbe.³⁰

Az *oral history* intézményesítésében fontos lépés volt az 1956-os Intézet Oral History Archívumának megalakítása, mivel a levéltárakba (részben a jogszabályi előírások miatt) csak elvéve kerültek be szóbeli visszaemlékezések. Ám az itt lévő anyagban is jobbra csak akkor szerepeltek munkások, ha érintve voltak valamilyen 1956-os eseményben. Ennek oka elsősorban az volt, hogy az OHA létrejöttét az 1956-os eseménytörténet rekonstruálása motiválta, hiszen az archívum megalapításakor, az 1980-as években még nem lehetett sejteni, hogy rövid időn belül hozzá lehet férni az írásos forrásokhoz.³¹ Így elsősorban olyan

Élet és Irodalom, 1986/1. 10.; SCHLETT István: László-Bencsik Sándor: Történelem alulnézetben. *Valóság*, 1974/7. 100–103. – László-Bencsik Sándor közvetlenül a rendszerváltás után így emlékezett vissza az öncenzúrára: „Én megírtam a könyvet úgy, ahogy meg tudtam írni. Óvatosan, majdnem Bethlen Gábor-i módon [...] Amikor a török rajta tartja a kezét az ember gigáján, de nem akarunk Habsburg-pártiak sem lenni, mit lehet csinálni? [...] Az összes stíklit, amit ezrével megírtam, mind ki kellett hagyni, mert rossz fényt vetett az »uralkodó osztályra.« (Az óriás és a hét törpe. Varsányi Gyula interjúja László-Bencsik Sándorral. *Népszabadság*, 1990. november 17.)

³⁰ A gyűjtemény készítésének szempontjairól lásd PETRÁK Katalin: *Kézikönyv a visszaemlékezés és memoárgyűjtés módszereiről*. Budapest, 1980; felhasználási lehetőségeiről Bódy Zsombor: A hétköznapi élet története. Munkásvisszaemlékezések a századforduló idejéből. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk.: BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika–TÓTH Árpád. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 275–294.

³¹ Az Oral History Archívumról lásd például KOZÁK Gyula: Az Oral History Archívumról. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk.: VALUCH Tibor. Osiris Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1995. 74–82.

munkásokkal készítették életútinterjúkat, akik az 1956-os forradalomban „résztvevők” voltak. Ebben a megközelítésben ez azt jelenti, hogy munkástanácstagként vagy utcai harcosként olyan szerepet vállaltak, amiért a későbbiekben rendőrségi eljárás indult ellenük; esetleg olyan események szemtanúi voltak (a Sztálin-szobor ledöntése, sortűzek), amelyek ugyancsak kiemelkedő jelentőségűnek számítottak 1956 történetének rekonstruálásában. Közülük is elsősorban azok kerültek az értelmiség figyelmének középpontjába, akik már a rendszerváltás előtt olyan ellenzéki fórumokon jelentek meg, amelyek az 1956-os forradalmi hagyomány ápolását voltak hivatva szolgálni.³²

Az *oral history*-interjúkat eddig elsősorban úgy használták fel a történészek, mintha írásos forrásokkal dolgoznának, vagyis mintha képesek lennének általa rekonstruálni az eseménytörténetet.³³ Az *oral historikus* leír(at)ta az elkészült interjúszöveget, majd arra használta fel, hogy interjúrészletekkel megerősítse forrásinterpretációját, és így még „objektívabban” megmagyarázza az egykori történéseket. Ennek az olvasatnak felel meg az a széles körben elfogadott szabály is, hogy ha két szemtanú vagy résztvevő egy eseményre ugyanúgy emlékszik vissza, akkor hitelesnek lehet elfogadni, „történelmi ténynek” tekinthető. A fő kérdés a beszélgetések során – és a kérdező is ez irányba terelte a beszélgetéseket – nem a „hogyan történt” kérdése volt, hanem az, hogy *mi* történt. Ha az interjúalany „véletlenül” kiesett a neki kiosztott szerepből, és arról kezdett el beszélni, hogyan látta az egykoron történeteket, a kérdező a legközelebbi adandó alkalommal visszairányította „az események hiteles szemtanúja és egyben hiteles reprodukálója” szerepkörébe.

Az *oral history* ilyen jellegű felhasználásából többféle kiút is kínálkozik.³⁴ Az egyik a Nyugat-Európában már elterjedtnek számító eljárás, amelynek során az életutakat értelmezők elsődű célja, hogy érvényesítsék a többnézőpontúságot, azaz ábrázolják az interjúalanyt, elemzik nyelvhasználatát, érzelmi kitöréseit, elhallgatásait, társadalmi környezetét.³⁵ Persze így sem lehet kizárni azt, hogy a szerző nézőpontjából szemlélhetjük a visszaemlékezőket, de ebben az értelmezési keretben a szerzők nem tesznek úgy, mintha az ő ábrázolásmódjuk lenne egyedül helyes. A másik módszer az, amelyet Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Ad-

³² Például Rácz Sándor, Bali Sándor, Nagy Elek.

³³ Kovács András: Szóról szóra. *BUKSZ*, 1992. tavasz, 89.

³⁴ A magyar *oral history* diskurzusról lásd Gyáni Gábor: Történetírásunk az évezred fordulóján. *Századvég*, 2000. ősz, 138.

³⁵ Például Peter Alheit–Bettina Dausien: *Arbeitsleben. Eine qualitative Untersuchung von Arbeiterlebensgeschichten*. Campus, Frankfurt am Main–New York, 1985.

rienne alkalmazott. E szerint az 1956-os elítéltek gyermekeivel készített életútinterjúk alapján a kutatók az interjúk tartalomelemzése révén alakítják ki saját elképzeléseiket a megkérdezettekben végbemenő folyamatokról. Ezzel lényegében a pszichohistória leggyakrabban alkalmazott módszeréhez kapcsolódnak, ami értékes lehet az *oral history* szemszögéből is.³⁶ A harmadik a Gabriele Rosenthal-féle módszer, amelyet Magyarországon elsősorban Kovács Éva, Melegh Attila és Vajda Júlia alkalmazott. Ez az életútinterjúkat egységes narratív struktúráként fogja fel, az interjúszövegek leírásakor egyáltalán nem stilizál, jelzi a szüneteket, elhallgatásokat, és elsősorban a narratív konstrukciók elemzésére helyezi a hangsúlyt. Az interjúk ebben a kontextusban készülhetnek egy bizonyos témához kapcsolódva (például zsidó identitás, határnarratívák), de a módszer alkalmas olyan teljes életútinterjúk elemzésére is, amikor a kérdező arra törekszik, hogy interjúalanyát visszavigye az egykori élmény közelébe, de ne befolyásolja kérdésfeltevéseivel, hanem meghallgassa az interjúalany élettörténeti konstrukcióit.³⁷

Interjúkészítési technikák

Amikor 1995-ben egyetemistaként, egy munkásokat kutató csoport tagjaként beszélgetni kezdtem egykori élmunkásokkal és sztahanovistákkal, elsősorban olyan életútinterjúkat igyekeztünk készíteni, amelyek a bennünket foglalkoztató társadalom- és politikatörténeti jellegű kérdésekre adnak választ. Fontosnak tartottuk, hogy az interjúalanyok segítségével rekonstruáljuk, milyen is volt valójában az élmunkás- és sztahanovista mozgalom, milyen szerepet töltött be a gazdaságban, vajon a sztahanovisták a munkáselit tagjai voltak-e vagy csalók. Érdekesnek tűnt feltárni, hogyan alakult a korszak sztárolt esztergályosának, Muszka Imrének az életútja, miután 1956-ban disszidált.³⁸ Magát Muszka Imrét vagy a

³⁶ KÖRÖSI Zsuzsanna–MOLNÁR Adrienne: *Titokkal a lelkenben éltem*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000. 49. A tartalomelemzés és a pszichohistória kapcsolatáról lásd BOTOND Ágnes: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 97–98.

³⁷ KOVÁCS Éva–VAJDA Júlia: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*. Múlt és Jövő, Budapest, 2002; KOVÁCS Éva–MELEGH Attila: „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is”. Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország, Ausztria háromszögében. In: *Diskurzusok a vándorlásról*. Szerk.: SIK Endre–TÓTH Judit. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2000. 93–154.

³⁸ Róla részletesebben lásd HORVÁTH Sándor: Der Ungarische Stachanow. Imre Muszka. In: *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Szerk.: Rainer GRIES–Silke SATJUKOW. Links, Berlin, 2002. 214–219.

családját nem sikerült megtalálni, de érdekesnek és elemezhetőnek tűntek azok a történetek, amelyekkel egykori munkatársai ismertettek meg bennünket. A legendák szerint az esztergályos még belépett a munkás-örökségbe, mielőtt külföldre távozott.³⁹ Magyarországra soha többé nem tért vissza; a „legvadabb” verzió szerint az 1970-es években porszívó-ügynökként dolgozott Belgiumban. Előfordult olyan interjúszituáció is, amikor Muszka Imre egykori munkatársa róla szűkszavúan beszélt, saját életútjáról, kitüntetéséről viszont annál bőbeszédűbben. Ezek a történetek már nem is igazságtartalmuk miatt tűntek érdekesnek, hanem azok miatt a narratív fordulatok, elbeszélési sajátosságok miatt, amelyekkel munkatársai az egykori Kossuth-díjas esztergályost deheroizálták. Interjútunk arról a kérdésről is, hogyan és miért ölték meg a forradalom idején Muszka váltótársát, a szintén Kossuth-díjas Bordás András esztergályost.

A következő kutatásban, amely során a Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsainak történetét tártam fel elsősorban korabeli periratok alapján, az egykori munkástanács tagokkal azért készítettem életútinterjúkat, hogy megismerjem tevékenységüket, életútjukat, családi hátterüket és azt, hogyan befolyásolta életüket 1956-os szerepvállalásuk.⁴⁰ Az interjúk során tapasztaltak azonban módosították kutatásom témáját. Amikor egy munkástanács tag özvegyével beszélgettem, világossá vált, hogy tőle nem sokat fogok megtudni férje „valódi” szerepéről a munkástanácsban, mivel családi életüket sztereotip módon ábrázolta: a kenyérkereső férfi dolgoz a politizálás, az asszonyé a nyugodt, békés család megteremtése. Ugyanakkor nagyon érdekesen ábrázolta közös életüket: a fizikai munkában megfáradt férj szabadidejében kamarazenélt a családtagjaival, vagy kerámiákat készített a feleségének. A kerékpárgyári munkástanács tagjai elleni perben említésszerűen szerepelt K. Emánuel, akit ritka neve miatt gyorsan megtaláltam. Valószínűleg azért is, mert emiatt kerestem meg, fontosnak ábrázolta életútjában a munkástanács tagságot. Mindamelletl identitását nem e köré az élmény köré szervezte. Számára ugyanolyan kulcsélmény volt a háború, vagy egy konfliktus főnökével a gyárban a hatvanas években. Ennek az is oka lehetett, hogy őt nem ítélték el a perben.⁴¹

Kerestem az egykori kerékpárgyári munkástanács elnökét, T. Károlyt, de nem találtam, viszont egy másik T. Károlyt, pontosabban a családját igen. Telefonon beszélünk, s a családtagok váltig állították, hogy ők

³⁹ Interjú M. Ferencsel. Készítették: Horváth Sándor és Tóth Eszter Zsófia. 1996. november 20.

⁴⁰ A kutatás eredményeit lásd Tóth Eszter Zsófia: A Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsainak története. *Múltunk*, 1999/4. 162–199.

⁴¹ Interjú M. Károlynéval. 1998. február.; Interjú K. Emánuellel. 1998. február. Készítette: Tóth Eszter Zsófia.

a munkástanácsos T. Károly hozzátartozói, ám a helyszínen egy igazolvány alapján kiderült, hogy ez a T. Károly nem a munkástanács, hanem a munkásörtség tagja volt. Mindenesetre ők is lelkesen meséltek a férfiről, aki amellet, hogy fizikai munkásként dolgozott, cikkeket írt a gyári újságba. Sok fényképet mutattak, amelyek alapján egyre érdekesebb kutatási területnek ígérkezett a mindennapi szocializmus immáron leűnt világa. Ezért is választottam disszertációm témájául egy 1970-ben Állami Díjjal kitüntetett női szocialista brigádot.⁴²

A korban hivatalosan a brigádot egységes társadalmi csoportként (fizikai munkásság), és politikai normák alapján szerveződő közösségként (szocialista brigád) ábrázolták. Ennek ellenére a brigád tagjai, amikor többször is elmesélték életüket, s kiemelték a valamilyen szempontból fontos eseményeket, számos alkalommal a társaikétól eltérő, nem pedig hasonló tényezőket hangsúlyozták. Történeteik csak a sajátosságok figyelmen kívül hagyásával rendezhetők egy nagy, közös történetbe. Életútjuk más és más szakaszának, vagy tényezőjének tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, és eltérő identitásképző tényezőket hangsúlyoztak. A Felszabadulás brigád története például sok olyan elemet tartalmaz, amely meghatározta a nagyiparban dolgozó munkásnők életét a második világháború utáni Magyarországon. Elbeszéléseik nem pusztán sajátos metszetet adják a korszak munkás- és nőtörténetének, hanem rajtuk keresztül érthetővé tehetők azok a társadalmi folyamatok is, amelyek egy része a politikatörténeti írásokból, vagy a makrotársadalmi folyamatokat szem előrtartó társadalomtörténeti írásokból nem, vagy csak kevésbé érthetők.

Bár számos feldolgozás született már a női szerepek és magatartások 1945 utáni módosulásáról,⁴³ valamint a munkások társadalmi csoportját érintő változásokról,⁴⁴ mégis megválaszolatlanok maradtak olyan

⁴² Tóth Eszter Zsófia: *Egy Állami Díjas női brigád mikrotörténete*. ELTE BTK, Budapest, 2004. Kézirat.

⁴³ A teljesség igénye nélkül: CSEH-SZOMBATHY László: A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In: *Társas kapcsolatok*. Szerk.: UTASI Ágnes. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991; FERGE Zsuzsa–TURGONYI Júlia: *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969; *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Szerk.: HADAS Miklós. Replika Könyvek, Budapest, 1994; *Nők és férfiak. Hiedelmek és tények*. Szerk.: KONCZ Katalin. Magyar Nők Országos Tanácsa–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985; KONCZ Katalin: *Nők a munkaerőpiacon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987; PETŐ Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből. 1945–1951*. Seneca, Budapest, 1998; PETŐ Andrea: *Rajk Júlia*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.; *Replika*, 1994/13–14.; H. SAs Judit: *Nőies nők és férfias férfiak*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

⁴⁴ *Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok*. Vál., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta: BELÉNYI Gyula–SZ. VARGA Lajos. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. A kötet módszertani ismertetését lásd: HORVÁTH Sándor: *Munkások Magyarországon, 1948–1956*. *BUKSZ*, 2001/4. 383–389.; Mark PITTAWAY: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary, 1948–1958*. Ph.D. Thesis, University

kérdések, amelyek fontos részét képezik (képezhetik) a korszakról szóló történeti diskurzusnak. Bár a brigád története a mikrotörténeti⁴⁵ megközelítés folytán sajátos és egyedi, elemzésén keresztül, a lépték és a nézőpont megváltozása miatt számos kérdés emberközelivé és érthetőbbé, egyúttal általánosabbá tehető. A lépték- és nézőpontváltással egyidejűleg módosul a történeti megértés folyamata, és több lehetőség van annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a mindennapok (fő)szereplői miben és miként viszonyulnak másként múltjukhoz, mint a nagy történetek szereplői. Ezzel a múlt megélésének története és az emlékezés válik az elemzés elsődleges tárgyává.

Kutatásom során arra törekedtem, hogy érthetőbbé tegyem azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek az emberek – elsősorban a munkásnők – mindennapjait meghatározták az 1945 utáni Magyarországon. Fokozatosan jöttem rá arra, hogy a levéltári források csak korlátozott mértékben hasznosíthatók azoknak a mindennapokban követett taktikáknak és stratégiáknak az ábrázolására, amelyeket az emberek a szocialista korszakban a gondoskodó, de egyúttal szankcionáló állammal szemben alkalmaztak. Így lettek disszertációm alapforrásai az életútinterjúk. A Gabriele Rosenthal által kidolgozott és Magyarországon is „használt” módszerhez hasonlólt alkalmaztam. Arra kértem interjúalanyaimat, meséljék el élet-történetüket, hangsúlyozva ebben egykori gyáruk és állami kitüntetésük szerepét. Rosenthal módszerétől eltérően azonban nem mindig vártam meg, hogy az interjúalanyok végig elmeséljék élettörténetüket, hanem egyes történeteket újra- és újra elbeszéltettem velük, szinte erőltetve a számomra érdekesnek tűnő mozzanatok többszöri megismétlését. Így maguk az ismétlések közti különbségek is elemezhetővé váltak. Az életút-elbeszéléseket a múltra vonatkozó narratív konstrukcióként értelmeztem. 1999. október és 2004. szeptember között rendszeresen felkerestem interjúalanyaimat, személyiségüktől függően 3–11 alkalommal.⁴⁶

of Liverpool, 1998; VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 213–234. (Itt részletes bibliográfia is található.); VARGA László: *Pató Pálok vagy sztahanovisták?* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979.

⁴⁵ A teljesség igénye nélkül a mikrotörténetről magyarul lásd BÓDY Zsombor: A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. *Századvég*, 1999. tél, 39–57.; CZOCH Gábor: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata. *Századvég*, 1999. tél, 17–38.; GYÁNI Gábor: A mikro- és makrotörténet vitája. *BUKSZ*, 1992/4. 492–495.; J. REVEL: Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 1996/4. 217–237.; SZEKERES András: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég*, 1999. tél, 3–16.; SZIJÁRTÓ M. István: Mi a mikrotörténelem? *Aetas*, 1996/4.

⁴⁶ Ez nem vonatkozik azokkal a családtagokkal készített interjúkra, akik otthon maradtak falujukban. Őket egy alkalommal kerestem fel, és életútinterjút készítettem velük.

Az interjúkészítés során a csoport egyes tagjaihoz úgy jutottam el, hogy szinte kézről kézre adtak. Ez a *snowball*-, azaz „hógolyó”-módszer, amelyet elsősorban a stigmatizált csoportok interjúzásakor szoktak alkalmazni, mivel ezek a csoportok nehezen engednek be maguk közé „idegent”. Úgy tűnt, hogy a rendszerváltás utáni Magyarországon interjúalanyaim egykori munkájukat és kitüntetésüket stigmaként is megélhetik. Azzal az indokkal kerestem fel őket, hogy egykori gyáruk történetét akarom megírni, és elsősorban a gyárral kapcsolatos emlékeikre vagyok kíváncsi.

A kutatás kezdetén brigádtalálkozót szerveztem nekik egy olyan étteremben, ahová gyakran jártak együtt munka után. A beszélgetésekbe belemelegedve többen is egyre felszabadultabban sztoriztak, meséltek. Az egy csoporthoz tartozók meginterjúvolása azzal a többletlehetőséggel járt, hogy ugyanazokat a történeteket többen is elbeszélték, ami lehetővé tette a többnézőpontú elemzést. Emellett készítettem csoportos interjúkat házaspárokkal és testvérpárokkal. Ennek fő előnye, hogy a bekapcsolódó beszélgetőtárs újabb és újabb történetek felidézését segíti elő, így a résztvevők néha már egymás szájából vették ki a szót. Az interjúzás ebben a formájában nem zárult le úgy, hogy az alany eljutott az interjúkészítés jelenidejéig, hiszen az egyes időszakokra vonatkozó történetekre vissza-visszatértek. Az interjúkat magnóval és magnó nélkül is készítettem. A két módszer váltogatásának eleinte az volt az oka, hogy többen elzárkóztak a magnós interjú adásától, de azt mondták, szívesen beszélgetnek velem az életükről. Másfelől azoknál, akik engedélyezték a magnó használatát, gyakran tapasztaltam, hogy zavarta őket, nem tudtak felszabadultan mesélni. Egyik férfi interjúalanyom, miután bekapcsoltam a magnót, csak arról volt hajlandó beszélgetni, hogy mit dolgozott a gyárban, majd az hogyan ment tönkre. Úgy érezte, talán ezek a történetek azok, amelyek leginkább a nyilvánosságra tartoznak; feleségét jóformán nem is hagyta szóhoz jutni. Miután kikapcsoltam a magnót, szinte egymás szavába vágva meséltek, s szívesen beszéltek gyermekkori élményeikről is. A magnó bizonyos szempontból a köztörténeti elvárásokat is szimbolizálta: legszívesebben azt mondták magnóra, ami szerintük történetileg „fontos”, mert a lényegtelen dolgokat felesleges rögzíteni.

A „hógolyó”-módszer előnye, hogy az emberek könnyebben szóba állnak az interjúkészítővel, márpedig a bizalmuk elnyerése alapvető fontosságú. Az interjúalany nem levéltári dosszié, akit ha felkeresünk, megnyílik és ontja magából a történeteket. Az újabb beszélgetőpartnerekhez könnyebb volt úgy bekopogtatni, ha bemutatkozásképpen el tudtam mesélni, a többiek most hogyan élnek, mi történt családjukkal az együtt töltött évtizedek óta. Az első látogatáskor jól feloldotta a zavart

légkört a többiektől hallott történetek újra elmesélése. Ezekkel a számukra ismert, de újra meghallgatott történetekkel ellenőrizni tudták, tényleg jártam-e egykori munkatársaiknál, és ha azok beszéltek, akkor ők is mesélhetnek. Azokat az interjúalanyaimat, akik nem voltak a brigád tagjai, a gyári újság cikkei alapján választottam ki. Erre azért volt szükség, mert kíváncsi voltam a kitüntetett brigád műhelyen és gyáron belüli kapcsolatrendszerére is. Más emberekre (például egy amatőr fotósra, egy lányanyára) maguk az elbeszélők hívták fel a figyelmemet egy-egy olyan jellemző epizód megemlítésével, ami felkeltette az érdeklődésemet. Íme, egy példa minderre. A gyár vonzaskörzetébe tartozott Piliscsév, ahonnan sokan jártak be dolgozni. Az ingázást megkönnyítendő a gyár vezetősége 1971-ben naponta külön buszjáratot indított a bejáróknak.⁴⁷ Egy beszélgetés során ilyen szöveggörnyezetben terelődött rájuk a szó:

„S. Józsefné: – Voltak a cséviiek. Azok úgy tudtak dolgozni, hogy csak na.

T. E. Zs.: – Ők hol dolgoztak?

S. Józsefné:– Ugyanott, ahol mi, de ők nem voltak egyik brigádban sem benne.

T. E. ZS.: – Kik ezek a cséviiek?

S. Józsefné: – Akik Cséven laktak, Piliscsaba után. Onnan jöttek be, busz vitte-hozta őket. A gyárnak volt egy nagy busza, olyan sokan voltak. Azok úgy dolgoztak, mint az állat, olyan erő volt bennük.”⁴⁸

A történet elsődleges értelmezési szintje információt közöl: a piliscséviiek a gyár buszával jártak be dolgozni. Ezt ellenőrizni is lehet, hiszen a gyári újság gyakran tudósított a dolgozókról, így a piliscséviiekről is. Az elbeszélésrészletnek vannak másod- és harmadlagos szintjei is: a cséviiekről az elbeszélő úgy tartja, hogy különösen nagy munkabírásúak voltak. Ezen a szálon lehetett folytatni a többiekkel is a beszélgetést. Ennek nyomán másoknál is szóba hoztam, hogy ők mit gondolnak a cséviiekről. Így jutottam el a művezető, H. Antalné történetéhez: „Voltak a cséviiek, akiket külön busz hozott be. Én voltam a műhelyfőnök, meg terhes is voltam, így hát mindenfélét hoztak. Nem tudom, mit meséltek a többiek? Mondtam, hogy nem fogadhatom el. Mondták, hogy nem baj, majd beteszik nekem a hűtőbe. Hoztak kacsát, csirkét, tojást. De

⁴⁷ *Harisnyagyári Dolgozó*, 1971. november 11. 4. Kényelmes, gyors utazás a különbuszon.

⁴⁸ Interjú S. Józsefnével és F. Józsefnével. I. 1999. november 17. 17.

nem fogadtam el.”⁴⁹ Itt nemcsak újabb információkhoz jutottam a csévi-ekkel kapcsolatban, hanem részben megismertem a művezető velük kapcsolatos attitűdjét is. Őket falusiasnak tartotta, akik ilyen „protekción módzerekkel” próbálnak előnyhöz jutni a munkabeosztásban. És ez csak egyetlen kérdéskör, amelyet más-más emberektől újra- és újra kérdezve feltárnak újabb mozzanatok, és az elbeszélésváltozatok önmagukban is értelmezhetővé váltak. S. Józsefné eredeti történetének még egy érdekes mozzanata volt: a cséviokról azt mondta, hogy nem voltak benne egy brigádban sem. Elsősorban nem azért érdemelt figyelmet ez a kijelentés, mert így nem igaz, hiszen a gyári újságban a brigádokról közölt cikkek cséviakat is említettek. Lehetséges persze, hogy azok a csévi-ek, akik beszélgetőtársam emlékezetében felidéződtek, valóban nem voltak brigádtagok. Ez azonban egy fontos jelenségre hívta fel a figyelmet: S. Józsefné úgy ábrázolta a cséviakat, hogy azok a politikai alapokon szerveződő brigádmozgalomban nem akartak részt venni, a politikai szerepvállalástól tudatosan menekültek.

Külön érdekes elemzési szempont, hogy milyen témák számítottak tabunak: ilyeneket az emberek másokról elmeséltek, de saját családjukról nem. Ezekben az esetekben a többiek a titkolni való történet számos változatát elmondták, csak az nem beszélt róla, akivel megtörtént. Volt olyan mesélő, aki a másra vonatkozó tabukat azzal a visszatérő fordulattal kezdte, hogy „Nem szép dolog lesz, amit elmesélek, de...”, vagy: „Ez egy csúnya történet lesz...” Más okból, ha közelebből voltak érintve az ügyben, jóformán kibukott belőlük a történet, és ha egyszer elkezdték, akkor meg sem lehetett állítani őket.

Az interjúk során törekedtem arra, hogy minél kevésbé legyen „hivatalos” a szituáció. Míg klasszikus értelemben az interjú a kérdező és a kérdezett párbeszéde, én megpróbáltam igazi beszélgetéssé alakítani a találkozásokat. Ezt azért tartottam fontosnak, mert úgy éreztem, így ki lehet lépni a „mindentudó szerepköréből”, és talán el lehet kerülni azt a csapdát, hogy az interjúalany végül azt mondja, amit a kérdező hallani szeretne.⁵⁰ Ez könnyen előfordulhat, ha eldöntendőként tesszük fel a kérdéseket, vagy ha a beszélgetőtárs úgy érzékeli, hogy valamilyen szerepbe akarjuk belekényszeríteni, és ennek megfelelően meséli el saját történeteit.

Az *oral history* művelője számára az a beszédhelyzet az ideálisnak tartott, amikor semmilyen zavaró körülmény nincs a beszélgetés alatt,

⁴⁹ Interjú H. Antalnéval. 2000. november 23. 4.

⁵⁰ E problematikáról lásd BARÁT Erzsébet: A nők érdekében folytatott kutatás és korlátai. *Replika*, 1999/37. 163–168.

és a magnó minden egyes elhangzott szót kristálytisztán tud rögzíteni. Ezt a szemtől szembe kommunikációt jellemzi az is, hogy az interjú gyakran egy interjúalannyal készül. Tehát nemcsak a háttérzaj tűnik zavarónak, hanem az is, ha más is jelen van a beszélgetés alatt, és elvonja az interjúalany figyelmét. Egy ilyen másik jelenlevő a „fő interjúalanyhoz” képest mellékes személy, s ha megszólal, az ő szavai szintén bekerülnek a beszélgetésről készült jegyzőkönyvbe, de csak mellékesen. Ez érthető, ha a nagy történelmi események tanúinak, résztvevőinek a szavaira vagyunk csak kíváncsiak. Viszont az ott levő családtag, beszélgetőtárs bekapcsolódása újabb és újabb történetek felidézését segítheti elő az egykori mindennapokról.⁵¹

Természetesen a kiscsoportos beszélgetéssé alakult helyzet kevésbé kedvez a „nagy kitarulkozásoknak”, de az így felidézett történetek nyomán a mesemondás átalakulása és a beszélők egymás közötti viszonya is sokkal jobban megfigyelhető. A munkásnőkből álló brigád meghallgatásakor így tudtam kapcsolatba kerülni a férjekkel. Az ő történeteik nemcsak háttérrel szolgáltattak a női életutakhoz, hanem megismerhettem az ő életút-elbeszéléseiket is.

Az alábbiakban röviden elemzem, hogy azok a munkások és munkásnők, akikkel *oral history*-interjút készítettem, miként ábrázolták, hogy a szocialista állam privilegizáltként feltüntetett csoportjához, a munkássághoz tartoztak, s egyáltalán, létezik-e az elbeszélésekben munkásidentitás?

Leginkább a Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsának tagjai jelenítették meg önmagukat úgy, mint a munkásság tagjait, a „munkásérdekek” képviselőit. Ennek fő oka: egész életútjukat meghatározta az, hogy egy olyan szervezet tagjainak választották meg őket, amelyben ők pár hétig a „munkásérdekek valódi képviselőjének” tarthatták magukat. Munkástanácstagságuk miatt viszont börtönbe kerültek, életútjuk kettétört. Az interjúszituációban kérdéseimmel én is afelé tereltem őket, hogy arról beszéljenek, „mi is történt velük valójában 56-ban”, hogyan befolyásolta életútjukat a munkástanácstagság. K. István, a Csepel Vas- és Fémművek Központi Munkástanácsának elnökhelyettese 1957. január 15-én emigrált, ezért nem ítélték el társaival együtt. A belügyi szervek szem elől tévesztették, így az erőszakos szervezetek tagjainak nem tűnt fel, amikor 1960-ban visszatért Budapestre. Nem mert újra a Csepel Vas- és Fémművekben munkát vállalni, s miután 1963-ban, 43 évesen agyvérzés érte, évtizedekig az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott gondnokként.

⁵¹ Lásd például „M. M.-val az édesanyja jelenlétében készült az interjú”. Kőrösi Zsuzsanna–MOLNÁR Adrienne: i. m. 49.

Mégis, amikor 1999-ben életútinterjút készítettem vele, arra a kérdésre, miért tartotta fontosnak, hogy a munkástanácsban szerepet vállaljon, úgy beszélt munkástanácstagságáról, mint élete meghatározó élményéről. Megfogalmazta kételyeit is: azóta sokat tépelődött e szerepvállalásán. Számára azt, hogy fizikai munkásként egy csoporthoz tartozott, munkástanácstagságának funkciója szimbolizálta életútinterjújában.

*„T. E. Zs.: – Ön miért tartotta fontosnak, hogy részt vegyen benne?
K. I.: – Nagyon nehéz válaszolni rá. Sok fölösleges dolgot is csinált
akkor a munkástanács, de alapvetően az volt a célunk, hogy a pro-
letárszellemet képviseljük, a munkások érdekeit védjük. Szerettük
volna jobbra tenni a munkások életét.”⁵²*

Az egykori élmunkások és sztahanovisták ritkán használták a „munkás” kifejezést, gyakran helyettesítették a „melós”-sal. Ennek egyik oka lehet, hogy bár a visszaemlékezésekben használják a korabeli hivatalos beszédmódra jellemző jelszavakat és frázisokat, a „melós” szó távolságtartást szimbolizálhat ezektől. „P. Sándor kihívta az ország összes esztergályosát munkaversenyre. Ma már nehéz visszaadni ezt a hangulatot, de ez a tenni akarás jött a munkásokból. A melós felszabadultnak érezte magát, azt hitte és úgy tudta, hogy magának építi az országot.”⁵³

Elbeszéléseikben nagyjából kétféle kontextusban jelent meg a „munkás” és a „munkásság” kifejezés. Egyrészt a normarendezésekkel kapcsolatos kérdésekre válaszolva a munkásokat és normásokat mint egymással szemben álló csoportokat jelenítették meg, ahol a normások a hatalom képviselőivel egyetértve abban érdekeltek, hogy a munkások minél kevesebbet keressenek, míg a munkások a teljesítményükért járó jogos bérért harcolnak. „Akkor vezették be az egész országban, ahol csak mód volt rá, a teljesítménybért. Ott, ahol lehetett, pontosan tudtak időelemezni... Ha az időelemző rosszul időelemzett, főntről kezdtek csipegetni. Ha kevés időt adott, akkor a melósok részéről volt a nyomás.” „Az időelemzésnél is emberek dolgoztak. Az egyik jobban belenyúlt a munkás zsebébe, a másik kevésbé.”⁵⁴

Másrészt, arra a kérdésre válaszolva, amely azt firtatta, vajon jó szakmunkások voltak-e az élmunkások és a sztahanovisták, a kitüntetette-

⁵² Interjú K. Istvánnal. 1999. október 20. 3. Készítette: Tóth Eszter Zsófia.

⁵³ Interjú Kn. Istvánnal. 1996. július 21. 3. Készítette: Tóth Eszter Zsófia. (P. Sándor volt Kn. István mestere esztergályosinasként. A történet 1948-ra utal.)

⁵⁴ Interjú J. Sándorral. Találkozás győri sztahanovistákkal. 1996. szeptember 12. Győr. 3.; Interjú P. Lajossal. Uo. 15. Készítették: Horváth Sándor, Majtényi György, Tóth Eszter Zsófia.

ket olyan jó szakmunkásként ábrázolták, akik a párt felkérésére azért vállalták az élmunkás és sztahanovista szerepet, mert a munkások érdekeit akarták képviselni. A munkatársaik azonban látták, hogy teljesítményeiket nem egyedül, rendkívüli képességeik folytán, hanem egy egész brigád segítségével érték el. Ekkor már nem jó szakmunkásoknak, hanem csalóknak tartották őket.⁵⁵ „Az élmunkások és sztahanovisták nagy része párttag volt már előtte. Nem lehet azt mondani, hogy egyben elvű kommunisták is. Ezek az emberek munkásérdekeket képviseltek, a Muszka is és a Bordás is. Ők is úgy képzelték, hogy munkáshatalom lesz, és a munkásoknak az érdekében történik minden. Állítom, hogy nekik nagyon sok álmatlan éjszakájuk lehetett, ha lelkiismereti kérdést csináltak abból, hogy nem tudták hova tenni saját magukat. Őket nyomta a munkásézés, hogy igenis csináljuk, majd csak jó lesz, majd kialakul... Muszka Imrének külön gépet csináltak... Azután külön személyzetet osztottak be melléje. Összesen öt ember dolgozott a keze alá: egy, aki a késeket csinálta, egy, aki hordta el az anyagot, egy, aki hordta oda az anyagot, egy, aki a víz hűtéséről gondoskodott, egy, aki csak szedte a forgácsot. Egy esztergályos, ha egyedül dolgozik, neki kell a forgácsot szedni, a vizet átfolyatni, köszörülni, mindent. A Muszkának mikor ezt megtervezték, az semmi mást nem csinált, mint állt a gép mellett, és betette az anyagot és kivette az anyagot.”⁵⁶

E szerint az ábrázolás szerint értékesnek számít az, ha valaki „jó szakmunkás”, vagyis nagy a fizikai ereje, önmaga is megbirkózik a feladataival, és nemcsak a saját, hanem munkatársai érdekeit is képviseli a hatalommal szemben. Az élmunkások és sztahanovisták azzal váltak „rossz szakmunkássá”, hogy nem saját teljesítményeik alapján értek el eredményeket, hanem egész brigádokat mozgósítva.

A munkások és munkásnők visszaemlékezései között alapvető különbség, hogy míg a férfiak gyakran mondták büszkén, hogy ők „szakmunkások”, addig a nők, elbeszéléseik során, ritkán nevezték magukat „munkásnőnek”. Amikor disszertációmhoz egy 1956 után Állami Díjjal kitüntetett női betanítottmunkás-brigád tagjaival és férjeikkel készítettem interjúkat, leggyakrabban az Állami Díjukkal kapcsolatban említették, hogy a kitüntetést fizikai munkásként kapták. Volt, aki ezzel büszkélkedett, más viszont furcsának érezte, hogy olyan kitüntetést kapott, amelyet egyébként színészeknek szoktak adni.

⁵⁵ E kérdéskörrel részletesebben lásd: HORVÁTH Sándor–MAJTÉNYI György–TÓTH Eszter Zsófia: *Élmunkások és sztahanovisták*. Budapest, 1997. Kézirat. Uő: *Élmunkások és sztahanovisták. História*, 1998/8.

⁵⁶ Interjú Bácsi Józseffel. 1996. március 1. Készítette: Majtényi György és Tóth Eszter Zsófia.

Mára a munkásléthez kötött identitást elhomályosította a kulturális tartalmakat is megjelenítő, fogyasztási cikkekhez, a gyárhoz, vagy a lakóhelyhez kötődő identitás. A kitüntetett brigád egykori vezetője nyugdíjasként közel húsz évet egy színházban dolgozott. Noha a kitüntetéssel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy „ebben az volt a szép akkor, hogy mint fizikai munkások mi kaptuk meg legelőször ezt a kitüntetést”, mégis sokkal szívesebben mesélt a színészekről, az előadásokról, s vitrinjében is ott volt a színház egyik színésztől kapott dedikált fénykép. Lakása díszei között nyoma sem volt annak, hogy egykor egy kitüntetett brigád vezetője volt.⁵⁷

A visszaemlékezők tehát mai identitásukat többféle csoporthoz is kötik. Az egykori munkástanácstagoknál alapvető identitásképző tényező, hogy egykoron egy munkásérdekeket képviselő szerv tagjai voltak. Az egykori élmunkások és sztahanovisták számára a munkásság csoportjához tartozást elsősorban a normások elleni harc és a kiemelkedő képesség, a jó szakmunkásság szimbolizálja. Az 1956 után Állami Díjjal kitüntetett munkásnőknél csak az egyik – nem is túl hangsúlyos – identitást képviseli az, hogy életük legjavát ipari munkásként töltötték el.

Az *oral history* a nagy társadalmi csoportok vizsgálatára szervezett szociológiai kutatásokból nőtt ki, ezért az a formája, amely a társadalmi csoportokat nem az emlékezetben megjelenő konstrukcióként értelmezi, hozzájárulhat a normatív alapú munkáskultúra-kutatásokhoz. Egy másik irány, az emlékezet narratívájára összpontosító *oral history*, szakít a módszer makroszociológiai múltjával, és a társadalmi csoportokat a mikrotörténethez kapcsolódva kezeli. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi rétegek – például a munkások – megjelenítésének ne lenne fontos narratív funkciója. A szocialista állam azon törekvése, hogy társadalmi identitásokat teremtsen, nemcsak a kommunikatív, de a kulturális emlékezetben is megjelent. Ennek a jelenségnek a jobb megértéséhez hozzájárulhat a normatív szemlélettel szakító *oral history* is.

⁵⁷ Interjú S. Vilmosnéval. 1999. október 25. 3. Készítette: Tóth Eszter Zsófia.